

Institvt

Jaume I i la seva època
Anàlisi breu d'un important llegat
polític i cultural

d'Estvdis

PUBLICACIONS

DE LA

PRESIDÈNCIA

Antoni Riera i Melis

30 / 2008

Catalans

Institut

Jaume I i la seva època
Anàlisi breu d'un important llegat
polític i cultural

d'Estudis

PUBLICACIONS

DE LA

PRESIDÈNCIA

Antoni Riera i Melis

30 / 2008

Catalans

**PUBLICACIONS
DE LA
PRESIDÈNCIA
30 / 2008**

Jaume I i la seva època

Anàlisi breu d'un important llegat polític i cultural

PUBLICACIONS

DE LA

PRESIDÈNCIA

Antoni Riera i Melis

30 / 2008

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Riera Melis, Antoni

Jaume I i la seva època : anàlisi breu d'un important llegat polític i cultural.

— (Publicacions de la Presidència ; 30)

ISBN 978-84-7283-980-9

I. Institut d'Estudis Catalans

II. Col·lecció: Publicacions de la Presidència ; 30 III. Títol

1. Jaume I, Rei de Catalunya-Aragó

2. Corona Catalanoaragonesa — Història — S. XIII

946.7"12"

© Antoni Riera i Melis

© 2008, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: juny de 2008

Tiratge: 1.000 exemplars

Text revisat lingüísticament pel Servei de Correcció Lingüística de l'IEC

Compost per fotocomposició gama, s. l.

Carrer d'Àrístides Maillol, 9-11. 08028 Barcelona

Imprès a ALTÉS arts gràfiques, SL

Carrer de Cobalt, 160. 08907 L'Hospitalet de Llobregat

ISBN: 978-84-7283-980-9

Dipòsit Legal: B. 26956-2008

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

JAUME I I LA SEVA ÈPOCA

ANÀLISI BREU D'UN IMPORTANT LLEGAT
POLÍTIC I CULTURAL

Discurs pronunciat el 30 de març de 2008 a la sala capitular del monestir de Poblet, amb motiu de la inauguració dels actes commemoratius del vuit-centè aniversari del naixement de Jaume I

1. INTRODUCCIÓ

Ens hem reunit aquí, a Poblet, al solemne panteó reial dels casals d'Aragó i Catalunya, no per recordar un òbit, sinó una nativitat, per obrir els actes de la commemoració institucional del vuit-centè aniversari del naixement de Jaume I, un dels sobirans enterrats aquí.

Jaume I, com els seus coetanis l'emperador Frederic II o Ferran III de Castella, és una figura cabdal de l'edat mitjana mediterrània i ibèrica. La magnitud de la seva obra justifica que els pobles que formaren part de la Corona catalano-aragonesa n'analitzin, durant el 2008, amb rigor científic i amb perspectives de futur, l'obra i el llegat. Una bona part del que avui som —i del que no som— en els camps de la demografia, l'economia, la societat, la política i la cultura es va començar a forjar durant el seu regnat, tot i que algunes de les seves iniciatives palesessin una certa curtedat de perspectives, una manca de visió de futur.

Els grans personatges no sorgeixen, emperò, del no-res ni operen en el buit, sinó que són sempre fruit d'una història prèvia i actuen en un context; amb la seva actuació —poderosa—, incideixen, emperò, en el seu present, el fan evolucionar d'acord amb els seus projectes i creen un llegat. Quins van ser, resumidament, els trets caracteritzadors del context històric de Jaume I? El seu regnat va coincidir amb l'etapa final d'un llarg període de creixement demogràfic i econòmic, propiciat pel sistema feudal, arreu d'Occident, així com amb l'inici d'un fort impuls comercial, indissociable dels excedents agraris estructurals generats per dos-cents anys de rompudes d'èrms, de l'alça de la circulació monetària i del crèdit, i dels avenços de la tecnologia i el pensament. Durant els dos primers terços del segle XIII, el desenvolupament del comerç de llarga distància va articular l'Europa occidental, tant mediterrània com atlàntica, i hi incrementà el paper

econòmic, polític i cultural de la burgesia. Fou una època de transició, en què el nou dret romà va entrar en conflicte amb les velles normes feudals, en què s'assentaren les bases de nous estats territorials, fruit de concentracions de poder entorn de monarques que ja no es consideraven sols els primers entre els nobles. Una època de sobirans interessats a fer regular les senyories immunes, a recuperar el control jurisdiccional i fiscal per sobre de tots els territoris que integraven els seus respectius reialmes; un període de revoltes nobiliàries i de reformes administratives i tributàries, d'avenç del dret comú per sobre del consuetudinari. Fou aleshores quan, a les naixents universitats, es van renovar els estudis, començant pels de dret i de medicina. Tots aquests canvis van coincidir amb la lenta agonia dels enclavaments croats a Terra Santa davant la pressió mameluca, amb l'avenç dels mongols cap a l'Europa oriental i amb importants progressos territorials de la cristiandat a càrrec de l'islam a la Mediterrània occidental.

7

2. ELS TEMPS DIFÍCILS DE LA MINORIA I DE LA PRIMERA FASE DEL REGNAT

Jaume I va néixer la nit de l'1 al 2 de febrer de 1208, la matinalada de la festa de la Candelera, a Montpeller, fill de Pere el Catòlic i de Maria de Montpeller, un matrimoni malavingut que s'havia separat de fet abans de concebre'l. Les cròniques, tot començant per la del mateix monarca, sense silenciar aquestes circumstàncies, envolten, tanmateix, el seu engendrament i la seva naixença de prodigis i bons auguris, que, pel fet de ser molt coneguts, no esmentaré. Els seus primers tres anys de vida, del 1208 al 1211, es van escolar al costat de la mare, a la seva ciutat natal.

La llengua materna del futur rei seria, doncs, l'occità. El Llenguadoc era aleshores un gegant cultural i un nan polí-

tic. El conreu de la poesia trobadoresca i de l'amor cortès hi coincidia amb una manca d'estructures polítiques unitàries, d'una dinastia autòctona capaç de vertebrar un estat fort. Aquest buit de poder hi afavoria la penetració, mitjançant vincles feudals, dels seus dos poderosos estats veïns, la Corona catalanoaragonesa i França. El naixement de Jaume I va coincidir, a més, amb un esclat de la tensió, ja que, unes setmanes abans, Innocenci III havia impulsat una croada, per eradicar-hi, amb el suport militar de la monarquia francesa i ideològic dels ordes dominicà i cistercenc, l'heretgia càtara. Entre els combatents per l'ortodòxia religiosa, prest va destacar un membre de la noblesa de la França septentrional, Simó de Montfort.

8

La noblesa local, encapçalada per Ramon VI de Tolosa, incapaç de resistir l'ofensiva dels croats, va sol·licitar la intervenció del seu senyor superior, Pere el Catòlic. El sobirà, per guanyar temps, va adoptar una postura contemporitzadora, negociant un pacte amb Simó de Montfort, que implicava el matrimoni d'Amícia, filla del croat, amb l'infant Jaume, el qual fou lliurat, com a hoste, al futur sogre, a fi que l'eduqués a Carcassona. Al sud dels Pirineus la situació també canviava aleshores ràpidament: la davallada del califat almohade atenuava la capacitat defensiva dels musulmans a la península Ibèrica. En aquest complicat context, dues grans batalles modificarien el curs de la història a ambdós escenaris i condicionarien l'orientació futura del regnat de Jaume I: el 16 de juliol de 1212, una coalició de forces cristianes ibèriques, amb reforços gals, derrotaren els almohades a Las Navas de Tolosa, batalla en la qual va tenir un actuació important el comte rei. Un any després, el 12 de setembre de 1213, un bloc català, aragonès i occità va ser derrotat per l'exèrcit croat de Simó de Montfort a Muret, a la rodalia de Tolosa, on el mateix monarca, Pere el Catòlic, va trobar la mort.

Les batalles, soles, no determinen la història dels pobles, però —com ha assenyalat recentment Antoni Furió— la ritmen, l'acceleren. Las Navas de Tolosa facilitaven l'expansió de la Corona catalanoaragonesa cap al sud i cap a l'est, vers les terres de més enllà de l'Ebre i les illes de la Mediterrània occidental. Muret tancava la porta, en canvi, a una altra possibilitat, la d'un gran estat a ambdós vessants dels Pirineus, basat gairebé exclusivament en pactes de fidelitat vassallàtica.

Poc després de Muret, moria a Roma Maria de Montpeller. Jaume I quedava orfe de pare i de mare i confinat a Carcassona, on havia començat a rebre una educació cavalleresca i ultraortodoxa, pròpia d'un croat, en occità i en francès.

Al gener del 1214, Innocenci III, que ocupava l'alta senyoria de la Corona catalanoaragonesa, ordenava a Simó de Montfort que entregués Jaume I, un rei de sis anys, als seus súbdits catalans i aragonesos. El nou sobirà fou confiat a Guillem de Mont-rodó, mestre del Temple, que se'l va endur a Montsó, un castell ben defensat, en els confins mateixos de Catalunya i Aragó, per completar-li la seva educació, juntament amb el seu cosí, també orfe, Ramon Berenguer V de Provença.

Un dels punts més foscos de la vida de Jaume I és el programa formatiu a què va ser sotmès pels templers. L'educació dels prínceps, aleshores, passava més per l'ensinistrament en l'ús de les armes i en les tècniques de combat que pel domini de les arts lliberals. L'infant va ser instruït com un rei guerrer. Tot i que alguns historiadors del segle XX han posat en dubte que sabés escriure, la lectura atenta del *Llibre dels feits* palesa que Jaume I va aprendre, a Montsó, el català i l'aragonès, les llengües amb què s'adreçaria en el futur als súbdits. En la seva formació també hi va entrar el llatí, que no arribà a dominar; la història antiga, des de la Bíblia fins als

clàssics romans; la història medieval, si més no les cròniques i els annals de Catalunya, Aragó, França i Terra Santa, àmbits territorials, els dos darrers, freqüentats pels templers. Els historiadors de la literatura han identificat, en el *Llibre dels feits*, nombroses referències de la historiografia grecolatina, de la mitologia clàssica, de la tradició artúrica i de la Bíblia.

Mentre el sobirà madurava a Montsó, els seus regnes eren administrats per un consell de regència, presidit pel seu oncle Sanç del Rosselló, el qual va aprofitar aquesta favorable posició per a donar suport, discretament, al comte de Tolosa i a la resta de la noblesa occitana davant la pressió dels croats frances i dels legats pontificis. La situació al llarg de les fronteres meridionals, envers al-Àndalus, es mantingué, en canvi, estàtica. Aquesta actitud va induir Honori III a accelerar la majoria d'edat del monarca i a crear, el 1218, un consell reial, integrat per l'arquebisbe Aspàreg de Tarragona, dos membres de l'alta noblesa catalana i dos més de l'alta noblesa aragonesa.

Jaume I va iniciar, doncs, el seu regnat amb deu anys. Durant la minoria, els nobles catalans i aragonesos, esperonats per la manca de botins generada per la immobilització de la frontera meridional i l'esfondrament dels vincles feudals amb Occitània, intensificaren el saqueig del patrimoni reial, una bona part del qual ja havia estat engatjat durant la descurada administració del seu pare. «No teníem de què menjar, tan destruïda i empenyorada estava la terra!», recordaria el sobirà, unes dècades més tard, a la seva crònica. Els vuit primers anys del regnat foren difícils, perquè el monarca, amb una forta manca de recursos econòmics i obligat a efectuar agosarades mutacions monetàries, es veié involucrat en les lluites dels grans llinatges nobiliaris que sacsejaren Aragó i Catalunya, que li exigien terres i diners, indemnitzacions per les pèrdues sofertes, i el retenien presoner fins que

s'avenia a les seves pretensions. Amb l'ajut d'alguns templers i juristes experts en el nou *ius comune*, el monarca va aconseguir, tanmateix, tallar gradualment la sagnia econòmica del tresor, estabilitzar la moneda, estrènyer les relacions amb la burgesia i fer-se escoltar per l'aristocràcia. La conquesta de la iniciativa davant els nobles assenyala el final de l'època d'aprenentatge.

3. L'ÈPOCA DE LES GRANS CONQUESTES

Jaume I va iniciar, el 1227, la segona fase del regnat, caracteritzada per la projecció exterior, per un avanç ràpid de les fronteres. Va procurar, aleshores, canalitzar cap a fora l'agressivitat i l'exigència de noves rendes de la noblesa i la set de mercats dels burgesos.

El recent trencament de la xarxa de vincles de fidelitat teixida per Alfons el Trobador i Pere el Catòlic al nord de les Corberes i l'entesa de la Santa Seu amb la monarquia francesa desaconsellaven orientar cap al nord les energies militars. El lent esfondrament del califat almohade obria, en canvi, un escenari molt més favorable al sud i a l'est de la Corona catalanoaragonesa.

L'expansió territorial es podia orientar, doncs, cap a dos fronts: el regne de València i les Illes Balears. Mentre que l'aristocràcia aragonesa donava prioritat a l'avanç territorial cap al sud, la noblesa i la burgesia catalanes consideraven més rendible l'expansió vers l'est.

Tant el sobirà com els seus assessors eren conscients que les conquestes territorials a càrrec dels andalusins eren les grans empreses del regnat. Tota la seva crònica, que és tant com dir tota la seva vida, ho palesa. El *Llibre dels feits* recull primordialment les gestes militars. La guerra, a les societats feudals del segle XIII, ho dominava tot; era, aleshores,

res, un estil de vida, una veritable professió, no sols per als monarques i l'alta noblesa, sinó també per als cavallers i els peons, per als homes de frontera i els aventurers de tota mena que s'endinsaven en territori enemic, en incursions ràpides i devastadores, a la recerca de botí i, sobretot, de captius per a demanar-ne després substanciosos rescats o vendre'ls al mercat d'esclaus.

La conquesta de Mallorca era una empresa difícil, ja que requeria una organització naval prou desenvolupada per a traslladar un poderós exèrcit feudal, amb els cavalls i les màquines de guerra, així com per a garantir-ne l'avituallament durant la campanya. Fins al regnat de Jaume I, en totes les operacions de conquesta ultramarina dels catalans havien participat importants contingents navals italians, de Gènova o Pisa. Durant el darrer quart del segle XII i el primer del XIII, l'expansió del comerç català havia activat, tanmateix, la construcció naval a Barcelona, Cotlliure i Tortosa. La Corona catalanoaragonesa, el 1227, disposava ja d'un potencial naval i d'experiència suficients per a assumir la conquesta de les Illes amb la seva pròpia flota. Uns incidents marítims entre embarcacions catalanes i balears esdevinguts el 1226 foren el pretext per a engegar l'empresa. Tanmateix, ja no es tractava de destruir les bases d'unes flotes piràtiques, sinó de conquerir i colonitzar un enclavament marítim d'un gran valor econòmic i estratègic.

La crònica fa arrancar els preparatius de l'empresa en un banquet organitzat a Tarragona, a la darreria del 1228, per Pere Martell, un capità de galeres barceloní que ja havia freqüentat les Illes i que féu una descripció entusiasta de les riqueses que hi havia. La documentació coetània demostra, emperò, que l'ofensiva s'havia decidit abans i que els preparatius, aleshores, ja estaven en curs, com es desprèn de la reunió, per Nadal, de les Corts catalanes a Barcelona, on es van definir els termes de la conquesta. El rei es va compro-

metre per escrit a repartir les terres, els castells, les viles, les cases i els béns mobles que s'obtindrien, d'acord amb l'aportació d'efectius militars o en metàl·lic de cada participant. Per finançar l'armament de la flota, els procuradors dels tres braços van atorgar al sobirà un subsidi extraordinari: la recaptació del bovatge, un impost directe de nova creació que gravava el coble de bous.

La flota va salpar, el 5 de setembre de 1229, de Salou, Cambrils i Tarragona. La conquesta, força més complicada que hom havia previst, es va desenvolupar en tres fases. En la primera, del setembre del 1229 a l'octubre del 1230, es van conquerir la capital i la contrada del Pla. La ciutat de Mallorca va ser presa per assalt, el 31 de desembre, i saquejada durant vuit dies.

Només una part de la població va aconseguir fugir de la ciutat i refugiar-se a les àrees muntanyenques de l'illa. El gros, integrat bàsicament per gent desarmada, va ser massacrada sense contemplacions per la host feudal cristiana. La crònica reial descriu amb força detall aquesta explosió de violència:

Van veure tants sarraïns morts per cases, per carrers, per horts i per corrals, que feia gran feredat de veure.

La mortaldat va assolir una magnitud tal que fou necessari organitzar la destrucció sistemàtica dels cadàvers, per a evitar una epidèmia, com explica també puntualment la crònica:

L'arquebisbe i els bisbes donaren mil dies de perdó a tothom que traguera un sarraí mort fora de la ciutat. I així, la gent, de bon grat i per guanyar el perdó, amb cavalls, amb muls i amb rossins, arrossegant-los,

tragueren tots els morts fora la ciutat. I després reuniren molta llenya i els cremaren. I foren cinquanta mil els sarraïns que hi moriren, i trenta mil els qui foren presos vius i foren captius.

El valor que cal concedir a aquest passatge del *Llibre dels feits* és més qualitatiu que no pas quantitatiu: palesa la magnitud i la normalitat de les matances, la voluntat d'extermini amb què els exèrcits feudals actuaven aleshores no sols contra els nuclis de resistència, sinó també contra els col·lectius que es rendien o fugien.

La segona etapa de la conquesta, entre el maig i el juliol del 1231, es va destinar a expugnar la presència islàmica dels enclavaments muntanyencs de l'illa. Els darrers nuclis de resistència, ubicats al centre de la serra de Tramuntana, en unes contrades molt pobres, van ser conquerits entre el maig i el juny del 1232, durant la tercera estada del sobirà a Mallorca.

El botí obtingut amb la conquesta de Mallorca havia estat enorme, tant en persones com en terres i altres immobles. La població sarraïna que havia sobreviscut als combats i a les matances va ser reduïda a captivitat: aquells que es pogueren pagar el rescat van ser alliberats i se'ls permeté residir a l'illa com a homes lliures, encara que gairebé tots preferiren emigrar cap a Menorca, València, Granada o Barbaria; els insolvents van ser repartits entre el sobirà i els participants de la campanya, que els utilitzaren com a mà d'obra tant en les explotacions agrícoles com en els obradors menestrals, o els vengueren com a esclaus en els mercats internacionals. Els vençuts no foren, doncs, acantonats en àrees de poc valor estratègic i organitzats en comunitats ètniques segregades, com les ja existents al baix Aragó i les que es crearien, poc després, a València. Com ha assenyalat recentment Antoni Mas, «si alguna cosa caracteritza la conquesta de Mallorca

respecte d'altres conquestes catalanoaragoneses anteriors o coetànies és el seu caràcter destructiu». Quines podrien ser les causes d'aquest comportament dels conqueridors envers la població musulmana de Mallorca? L'afany de conjurar el perill de quintacolumnisme en un enclavament illenc de gran valor estratègic i especialment difícil de defensar? La creença que l'illa, per l'escassa extensió geogràfica, podia ser colonitzada en pocs anys per pobladors cristians? Amb el pas del temps, els captius, pressionats per les jerarquies eclesiàstiques i atrets per la possibilitat de redempció, es van anar convertint al cristianisme, van adoptar antroponims catalans i van acabar diluïts en la societat feudal balear.

Pel que fa als immobles, els comissaris del repartiment estructuraren els participants, després d'avaluar-ne amb rigor l'aportació a la campanya, en cinc grups, encapçalats respectivament per Jaume I; Nunyo Sanç, comte del Rosselló; Berenguer de Palou, bisbe de Barcelona; Gastó de Montcada, vescomte de Bearn, i Hug IV, comte d'Empúries, membres els quatre darrers dels estaments privilegiats catalans. Cada un d'aquests cinc grans porcioners, al seu torn, havia de repartir els béns rebuts amb els altres components del grup i amb els seus propis vassalls. El sobirà va rebre la meitat dels immobles de la ciutat i de les explotacions rurals de l'illa, i els quatre representants del bloc feudal reberen l'altra meitat de la capital i de la part forana de l'illa.

Els concessionaris cap de grup, per garantir la defensa de l'illa, van acordar crear una host permanent i assumir-ne els costos de manteniment. Cada una de les cinc parts resultants del repartiment va ser avaluada en cavalleries, unitats que, en contra del que s'ha cregut fins fa poc, no eren feus compactes, sinó conjunts de béns immobles susceptibles de generar una determinada magnitud de renda; l'extensió mitjana de les cavalleries va ser d'aproximadament 227 hectàrees, disperses per diversos districtes rurals. Per cada

130 cavalleries s'havia de mantenir permanentment un cavall armat; el resultat del còmput va consistir que el sobirà hauria de contribuir amb 43,6 cavalls, mentre que el conjunt de senyors seculars i eclesiàstics n'hauria d'aportar 59,7.

Els grans beneficiaris del repartiment no s'instal·laren a Mallorca, sinó que —com demostren els *Llibres del repartiment*— van optar per colonitzar els seus respectius lots mitjançant establiments emfitèutics o vendes. Els pobladors, al seu torn, estaven facultats per a establir noves famílies pageses a les terres rebudes; cada transferència implicava que el concessionari pagués al cedent un dret d'entrada i un cens anual.

L'adscripció dels pagesos a la terra i els mals usos, aleshores ja documentats a la Catalunya Vella, no passaren, doncs, a Mallorca, una absència que ha induït alguns historiadors illencs a sostenir que la societat rural resultant no fou feudal, sinó una societat nova i més evolucionada, fronterera, de persones lliures, concepció que no comparteixo, encara que, per manca de temps, us estalvio les raons del meu dissentiment. A poc a poc, durant el segon terç del segle XIII, fluïren cap a Mallorca contingents de mà d'obra rural, atrets per la lleugeresa de les càrregues senyorials. Entre els demanants de terres van predominar els oriünds de la Catalunya Vella, del Llenguadoc, de la Ligúria i de Provença; també hi apareixen documentats uns quants aragonesos, navarresos i, fins i tot, portuguesos.

Pel que fa a les altres illes, Menorca, durant la segona estada del rei a Mallorca, es va sotmetre sense resistència a la sobirania catalanoaragonesa. La població de la balear menor, en virtut del Tractat de Capdepera, del 17 de juny de 1232, es va declarar súbdita del comte rei i es va comprometre a pagar anualment un impost específic en espècie, integrat per bestiar i cereals. El sobirà es va comprometre, a canvi, a respectar-los la religió i les estructures polítiques. Eivissa i Formentera

van ser cedides en feu pel rei a Guillem de Montgrí, arquebisbe electe de Tarragona, a Nunyo Sanç del Rosselló i a l'infant Pere de Portugal, els quals en portaren a terme la conquesta, assumint-ne totes les despeses, durant l'estiu del 1235.

L'arxipèlag va ser incorporat a la Corona catalanoaragonesa com un regne més. El seu règim jurídic fou establert en la Carta de Franquesa, inspirada en les cartes de Tortosa i de Lleida, i en la qual els Usatges de Barcelona eren relegats a la condició de dret supletori, per a resoldre aquells casos no previstos en la Carta. Aquest primer gran text legislatiu de l'època de Jaume I, analitzat amb detall, constitueix un variant d'una carta de poblament, pensada per a reactivar el funcionament d'una ciutat gran i intensament trasbalsada. La Carta traspua una calculada ambigüitat, ja que, en molts dels articles, els redactors no en precisen l'àmbit territorial d'aplicació, raó per la qual el lector dubta si eren destinats exclusivament a la ciutat i al seu terme o al conjunt de l'illa. Aquesta imprecisió, com ha assenyalat recentment Vicent Garcia Edo, esdevindria un dels trets definidors del subsegüent sistema jurídic mallorquí.

Mentre Jaume I, amb el suport de la noblesa, el clergat i la burgesia catalanes portava a terme la conquesta de Mallorca, els nobles aragonesos —poc interessats encara en empreses ultramarines— realitzaven, des del Baix Ebre i les serralades terolenques, ofensives locals contra els districtes septentrionals de l'emirat de València. Expugnada la presència islàmica de Mallorca, Jaume I, davant els èxits que va assolir, el 1232, Balasc d'Alagó a Ares i Morella, va considerar adient assumir el protagonisme que li pertocava en la direcció de la conquesta i colonització del Llevant ibèric.

L'empresa fou planificada en una reunió del sobirà amb l'esmentat Balasc d'Alagó i Hug de Forcalquer, mestre de l'orde de l'Hospital, celebrada a Alcanyís a principi de l'any 1233. Com a conseqüència de l'extensió i de la densitat

demogràfica de l'emirat valencià, la conquesta s'hauria de fer per etapes. En la primera fase, des del 1233 fins al 1235, foren conquerides les principals localitats de les contrades septentrionals de l'emirat, de Borriana, Peníscola, Castelló i Borriol, i es va deixar de banda, per a més endavant, la zona muntanyosa de la serra d'Eslida. Els esforços militars i econòmics, en aquesta fase, van ser a càrrec del sobirà, de l'orde de l'Hospital i d'alguns membres de la noblesa aragonesa, com ara Balasc d'Alagó i Eximén d'Urrea.

Per afrontar la segona etapa, el sobirà va convocar conjuntament les Corts d'Aragó i de Catalunya a Montsó el 1236; hi va participar una àmplia representació del clergat, de la noblesa i de les ciutats d'ambdós cantons del Cinca, que pactaren els suports militars i econòmics a la campanya i el futur repartiment de les terres i del botí. La decidida participació dels tres estaments de Catalunya palesa que el sobirà considerava adient que la conquesta i la colonització de València deixés de ser una empresa exclusivament aragonesa. Del suport exterior se n'ocupava, mentrestant, el papa. Al febrer del 1237, Gregori IX concedia a l'empresa la condició de croada. La Santa Seu havia confiat a la monarquia francesa la tasca d'eradicar l'heretgia al Llenguadoc, i a la catalanoaragonesa, la d'expandir la cristiandat pel litoral mediterrani ibèric.

La host es reuní, a la primavera del 1237, a Terol. Els objectius d'aquesta segona fase eren la capital i les terres compreses entre les valls del Palància i el Xúquer. La ciutat de València va capitular el 28 de desembre de 1238; l'emir, després d'obtenir una treva de set anys de Jaume I, va evacuar la ciutat i es va instal·lar a Xàtiva. Finalment, entre el 1241 i el 1245, foren conquerides les terres compreses entre el Xúquer i el riu Verd; la frontera meridional del regne de València, renegociada amb Castella al Tractat d'Almirra, el 1244, anava de Biar, al Sistema Ibèric a Bosot, al litoral mediterrani.

Durant les primeres fases de la conquesta, el sobirà va efectuar donacions personals de terres mitjançant cartes de cessió. Des del 1239, caiguda la capital, Jaume I, per atreure pobladors, va multiplicar les donacions, que es van anotar al *Llibre del repartiment*. Molts dels primers concessionaris, com a Mallorca, van vendre les terres o els immobles rebuts i retornaren als respectius llocs d'origen. Coetàniament, els sarraïns que s'havien retut als conqueridors amb pactes obtingueren el dret de romandre al nou regne de València. Així, una gran part de la població autòctona va continuar, en virtut de les capitulacions pactades amb Jaume I, vivint, acantonada en moreries, arreu del País Valencià. Al contrari del que havia esdevingut a Mallorca, aquesta població musulmana va obtenir, a canvi d'una forta pressió fiscal, una autonomia administrativa, judicial, religiosa i lingüística. Com a conseqüència del desequilibri entre l'extensió de terra conquerida i el potencial demogràfic dels colonitzadors, es va crear, doncs, a les contrades rurals valencianes, una societat dual, composta per famílies d'emfiteutes i d'aloers cristians, que garantien la irreversibilitat de la conquesta, i per comunitats segregades de musulmans, que hi produïen una bona part de la renda fiscal i senyorial. Pel que fa a la provinença dels repobladors, només disposem de dades fiables per a la ciutat de València: un 48,5 % eren catalans; un 44,5 %, aragonesos, i el 7 % restant, estrangers. Les proporcions variarien, tanmateix, en cada contrada de la zona rural.

Jaume I no va voler unir les noves conquestes a Aragó i Catalunya, com esperaven els nobles d'ambdós territoris; va crear un regne nou, un espai més propici per a l'actuació de la monarquia, menys supeditat a les ambicions de la gran noblesa feudal. Per això va limitar considerablement la magnitud de les concessions territorials fetes als nobles i als cavallers, que van ser força més petites que a Mallorca; va publicar un codi jurídic de caràcter romanista, els Furs, primera-

ment per a la ciutat de València i després per a tot el regne; va crear una moneda nova, el reial de València, distinta dels diners barcelonesos i jaquesos, que corrien pel Principat i la vall de l'Ebre, i hi va instituir unes corts representatives i exclusives. Sobre aquests elements diferencials s'aniria fomentant la singularitat valenciana dintre de la Corona catalanoaragonesa.

Entre el 1229 i el 1245, en vint-i-sis anys, Jaume I va ampliar els 84.324 km² d'Aragó i Catalunya que havia rebut del seu pare amb els 24.791 km² de les Illes Balears i el regne de València. Les contrades conquerides van significar uns guanys territorials d'aproximadament un 30 %, nivell mai no assolit en un únic regnat.

4. LA RENÚNCIA DEFINITIVA AL MIRATGE OCCITÀ, EL TRACTAT DE CORBEIL

La culminació de la conquesta valenciana i la mort sense hereu mascle del seu cosí Ramon Berenguer V de Provença induïren, el 1245, a Jaume I i els seus assessors a renovar els vells vincles polítics amb Occitània, on el poder francès, amb el suport decidit de la Santa Seu, s'havia anat consolidant. El 1229, tot coincidint amb l'inici de la conquesta de Mallorca, Ramon VII de Tolosa havia hagut d'entregar la mà de la seva hereva, Joana, i les senescalies de Beaucaire i Carcassona a Alfons de Poitier, germà de Lluís IX. Jaume I, conscient que la precarietat dels guanys territorials ibèrics no li permetien mantenir una guerra oberta al nord de les Corberes ni trencar amb la Santa Seu, hi va adoptar, emperò, un perfil baix; va intentar una operació diplomàtica insòlita: unir els llinatges de Tolosa i Provença, mitjançant l'enllaç de Ramon VII amb Beatriu, l'hereva provençal. L'operació, tanmateix, fou avortada per la monarquia francesa i la Santa Seu, que

imposaren, el 1246, l'enllaç de la comtessa amb Carles d'Anjou, germà de Lluís IX. El resultat, pel fet de refermar la presència gal·la al migdia de França, fou molt lesiu per als interessos comercials i polítics dels catalans a la Mediterrània occidental. El primer sollevament de la població mudèjar, coordinada per al-Azraq, va obligar, emperò, Jaume I a concedir una atenció preferent al regne de València.

No seria fins al 1258, que, superat l'aixecament dels mudèjars valencians, Jaume I i els seus assessors podrien tornar-se a ocupar de la defensa dels interessos de la Corona catalanoaragonesa a Occitània. La situació, mentrestant, havia empitjorat: els francesos, amb el recolzament sostingut de la Santa Seu, havien refermat la seva presència al Lenguadoc, on controlaven, arran d'una intel·ligent política matrimonial, els dos llinatges principals, el dels comtes de Tolosa i el dels comtes de Provença, i hi havien eradicat l'heretgia càtara.

S'imposava, doncs, que la Corona catalanoaragonesa assumís com a irreversibles els canvis que s'havien produït, durant el segon quart del segle XIII, a Occitània. Jaume I, després de fer analitzar curosament la situació pels seus assessors jurídics, va acceptar, l'estiu del 1258, la nova realitat. Al Tractat de Corbeil, Lluís IX de França renunciava als vells lligams de fidelitat que vinculaven, des de l'època carolíngia, els comtes de Barcelona amb els reis de França; Jaume I cedia, a canvi, tots els drets jurisdiccionals i feudals que conservava a les terres occitanes, amb les excepcions de la senyoria de Montpeller, els enclavaments de Carladès i Omeladès i la Vall d'Aran. L'acord, tot i les crítiques que ha suscitat entre un sector de la historiografia catalana, valenciana i aragonesa, fou la confirmació de la prudència i el realisme amb què el vell Jaume I enfocava la política occitana. El sobirà no ignorava que la recuperació del protagonisme al Lenguadoc provocaria un enfrontament obert amb França, l'estat militar-

ment més fort i ben administrat de l'Occident, i amb la Santa Seu, que castigava amb l'excomunió tot intent extern de suport a la noblesa occitana. El Tractat de Corbeil significava, doncs, la liquidació de l'expansionisme ultrapirinenc i implicava una aposta conscient i decidida per les projeccions mediterrània i ibèrica, ja iniciades.

5. VERS UNA NOVA POLÍTICA EXTERIOR

Quan una porta es tanca, emperò, se'n sol obrir una altra: Jaume I va saber aprofitar el reflux de la tensió subsegüent al Tractat de Corbeil per a obrir nous escenaris polítics, per a relançar la projecció mercantil i militar de la Corona catalanoaragonesa a la Mediterrània. L'àrea elegida fou Sicília, una illa situada al centre del vell *Mare Nostrum* i amb importants excedents cerealístics. Aquest mercat estratègic per al conjunt de comerciants de la Mediterrània occidental era governat, des de la mort de l'emperador Conrad IV, el 1254, per un bastard de la família Hohenstaufen, Manfred, el regent del nen Conradí, que havia esdevingut el cap del gibel·linisme italià, raó per la qual la Santa Seu l'havia excomunicat. Jaume I, assessorat pels representants dels homes de negocis, va decidir explotar aquesta situació de debilitat de la cort siciliana. Els contactes es van iniciar a Barcelona el 1260 i culminaren a Montpeller el 13 de juny de 1262, amb el matrimoni de l'infant Pere i Constança de Sicília. L'aliança, com era d'esperar, va ser vista amb alarma a França i Provença, i, sobretot, pel pontífex, que, uns quants anys després, infeudà el regne de Sicília a Carles d'Anjou.

Una nova revolta dels mudèjars valencians i els inconvenients d'una excomunicació van impedir als catalans i als aragonesos ajudar Manfred, davant l'ofensiva del comte de Provença. Carles d'Anjou, amb el suport de França, va derro-

tar Manfred a Benevent, el 1266, i Conradí a Tagliacozzo, dos anys després. Tot feia pensar que, després de la desvinculació d'Occitània, es tancava també l'escenari sicilià per a la Corona catalanoaragonesa. Restava, emperò, una carta en la mà del comte rei: amb la mort de Conradí, la seva herència i la coordinació del gibel·linisme italià havien passat a la infanta Constança, esposa de l'hereu d'Aragó. Els enfrontaments familiars, les revoltes dels mudèjars i l'edat impedirien, tanmateix, a Jaume I albirar els fruits de la seva darrera iniciativa internacional.

6. L'Ocupació i el Reintegrament a Castella del Regne de Múrcia

Mitjançant el pacte d'Alcaraz, del 1243, l'emir murcià Muhammad Ibn Hud s'havia sotmès al vassallatge de Ferran III de Castella, amb el compromís d'entregar-li la meitat dels impostos recaptats. Múrcia no havia estat, doncs, conquerida, ni tan sols ocupada militarment. El rei de Castella, que havia donat prioritat a la incorporació efectiva de la vall del Guadalquivir, hi exercia sols una mena de protectorat; controlava les principals fortaleeses, on havia instal·lat guarnicions cristianes, i trobava moltes dificultats per a canalitzar-hi contingents importants de pagesos provinents de les valls del Duero, el Tajo i el Guadiana, que se sentien més atrets per les perspectives que obrien els repartiments de terres a Jaén, Còrdova i Sevilla.

El 1264 es produí una gran revolta simultània dels mudèjars castellans i valencians, descontents per l'arbitrarietat amb què les noves autoritats locals aplicaven els pactes de capitulació. L'aixecament, d'una magnitud desconeguda fins aleshores, tenia el suport decidit del soldanat de Granada. La feble ocupació castellana n'explica l'èxit inicial a les valls del

Vinalopó i el Segura. Alfons X, incapaç de controlar simultàniament tots els fronts de la revolta, va concentrar els seus efectius militars a l'Andalusia bètica i va sol·licitar una intervenció catalanoaragonesa a Múrcia. Jaume I, conscient de la magnitud del perill, va reclamar subsidis extraordinaris als seus súbdits per a una campanya al sud del riu Verd. Mentre que els catalans, tot i els recels que els suscitava l'empresa, concediren una nova recaptació de l'impost del bovatge, els aragonesos no sols es negaren en rodó a aportar recursos econòmics i militars a l'ofensiva, sinó que aprofitaren l'aviñentesa per a reclamar-li la satisfacció de greuges i contrafurs pendants. Durant els preparatius de la host, l'infant Pere va realitzar dues incursions contra els mudèjars murcians. La campanya reial, iniciada a la darrereria del novembre del 1265, es tancà a començament del febrer del 1266, amb la capitulació de la capital murciana. Jaume I, considerant que els pactes s'havien de respectar i que els seus reialmes no generaven prou excedent demogràfic per a emprendre la colonització sistemàtica d'un nou territori, va lliurar el regne de Múrcia al seu gendre, Alfons X de Castella, no sense haver-lo poblat parcialment abans de catalans. El realisme polític del sobirà va suscitar descontentament entre els participants de la conquesta. El contingent de població assentada a la vall del Segura n'afavoriria, tanmateix, la conquesta per Jaume II, quaranta anys després.

7. LA TASCA DE GOVERN

Jaume I no fou sols un guerrer; fou també un governant, un renovador de les estructures administratives, fiscals, judicials i polítiques de la Corona catalanoaragonesa. Durant el seu regnat es va consolidar el règim municipal a les principals ciutats; les antigues assemblees de Pau i Treva, amb la incor-

poració dels representants de les ciutats i l'ampliació de les competències, es van convertir en les Corts; la vella *curia regis* es va transformar en el Consell Reial. Es van compilar els Furs a Aragó i s'hi va instaurar el Justícia. Per a afavorir el comerç, es van crear els consolats d'ultramar i la Universitat de Prohoms de Ribera, de Barcelona, que va redactar unes ordinacions per a regular-hi les activitats comercials i el transport naval, antecedents immediats del Consolat de Mar i del *Llibre del Consolat de Mar*, respectivament.

8. EL REPARTIMENT DELS REGNES

Ningú no està exempt, tanmateix, de contradiccions i d'errors; Jaume I, tampoc. Tot i que s'havia envoltat de juristes innovadors i havia permès que el dret romà impregnés alguna de les seves iniciatives jurídiques, com ara els Furs de València i la Carta de Franquesa de Mallorca, el sobirà tenia una concepció patrimonial dels seus dominis; no es considerava un mer administrador d'uns territoris que no podia dividir, sinó el senyor que podia disposar lliurement dels seus regnes.

Aquesta contradicció explica que el monarca, a mesura que li naixien fills, projectés repartiments territorials de la Corona catalanoaragonesa, una política successòria anacrònica que va tibar, durant més de quaranta anys, les seves relacions tant amb els descendents immediats com amb les forces representatives de cada territori. La mort successiva de dos fills i la dedicació a la carrera eclesiàstica d'un altre van reduir a dos els hereus a dotar, els infants Pere i Jaume. El sobirà, conscient de l'oposició que la divisió dels regnes suscitava a l'entorn del primogènit i en alguns col·lectius socials, tot començant pels experts en el *ius comune*, va decidir, el 1262, tancar definitivament la qüestió, imposant un acord

als dos prínceps: Pere rebria Catalunya, Aragó i València, i Jaume, les Illes Balears, els comtats pirinencs del Rosselló i la Cerdanya i la senyoria de Montpeller. La distribució era, doncs, força desequilibrada: el primogènit rebia gairebé el 90 % del territori repartit, en un lot compacte; el secundogènit s'havia de conformar amb el 10 % restant, integrat per un conjunt de petits districtes territorials dispersos, d'un gran valor estratègic.

El repartiment, a més de congriar futurs enfrontaments, ja que cap dels dos destinataris no va quedar satisfet amb la seva part, va reduir la capacitat militar i política dels dos regnes resultants en un moment especialment poc adient, per tal com tots els estats limítrofs s'expandien territorialment i incrementaven el seu potencial coactiu. França culminava la incorporació del Llenguadoc, Castella integrava l'Andalusia bètica i el regne de Múrcia, i Provença es vinculava al regne de Sicília. La història confirmaria ràpidament que la solució successòria prevista per Jaume I fou el seu màxim error.

9. BALANÇ DEL REGNAT

El balanç dels seixanta-sis anys de regnat va ser positiu. Jaume I va ampliar els 84.324 km² d'Aragó, Catalunya i la senyoria de Montpeller que havia rebut del seu pare amb els 24.791 km² de les Illes Balears i el regne de València, uns guanys territorials, doncs, d'un 30 %, nivell mai no assolit en un únic regnat. Aquesta ampliació no va ser, emperò, gratuïta; va costar molta sang, en primer lloc dels vençuts, molts dels quals, especialment a Mallorca, perderen, a més del patrimoni, la vida, i en segon lloc dels conqueridors, que moriren en els combats o sufocant les revoltes intermitents dels mudèjars valencians, exasperats per les arbitrarietats de les noves autoritats locals i la creixent pressió fiscal.

Jaume I, donant proves d'un gran realisme polític, va saber renunciar als inestables vincles feudals en què s'havia basat l'expansió per Occitània, al miratge d'un estat multinacional centrat en els Pirineus, que s'estenia de Niça a Oloron, i d'Orlhac a Terol, i regit des de Barcelona. Va optar conscientment per la península Ibèrica i per la Mediterrània, dues àrees per on la Corona catalanoaragonesa i especialment els mercaders podien expandir-se amb menys costos militars, polítics, econòmics i ideològics. La projecció ultramarina va néixer, doncs, d'una acurada anàlisi de rendibilitat, no pas d'un fracàs diplomàtic. El respecte estricte de la frontera pactada amb Castella a Almirra i la no-incorporació del regne de Múrcia també són proves de realisme d'un monarca vell, que havia comprovat que la conquesta militar d'un territori tenia poc valor si no es podia colonitzar. La insuficiència dels fluxos de pobladors provinents del nord de l'Ebre havia obligat a autoritzar la permanència d'importants col·lectius islàmics arreu del regne de València, cosa que generava una societat dual, composta per famílies d'emfiteutes i d'aloers cristians, que garantien la irreversibilitat de la conquesta, i per comunitats segregades de musulmans, que hi produïen una bona part de la renda fiscal i senyorial. Mentre persistissin aquestes condicions, tenia poca possibilitat d'èxit una nova ampliació territorial, densament poblada de musulmans, a càrrec d'un poderós reialme cristià veí.

El monarca va crear un conjunt estatal que anava de Montpeller a Ariza i de Salses a la Vila Joiosa, i el va organitzar políticament d'una manera extremament descentralitzada, creant unitats autònomes amb jurisdicció, institucions administratives i representatives, moneda i mesures pròpies. Un sistema complicat de gestionar, però molt eficaç, ja que no va entrebancar els vincles econòmics, humans i culturals entre els territoris. L'opció tingué tanmateix uns costos: endarrerí la concentració del poder en mans de la monarquia,

en una època en què, als estats limítrofs de la Corona catalanoaragonesa, les respectives monarquies, recolzant-se en el dret romà, incrementaven les competències a càrrec de la noblesa feudal.

Jaume I va reorganitzar la Cancelleria, potenciant l'ús dels registres, on es guardava còpia de tots els documents emanats de la cort. Amb l'ajut d'alguns templers, eclesiàstics seculars i burgesos, va introduir ordre en la gestió del patrimoni reial.

En els actes públics, s'adreçava als seus súbdits amb la llengua de cada territori: en català, aragonès i occità. Per redactar la seva crònica, va elegir, emperò, la llengua catalana, amb la qual va produir un text insòlit, d'una forta càrrega ideològica; on demostrava un alt grau d'autocomplaença, envoltava la seva figura amb elements mítics, provinents dels clàssics, justificava la seva obra, en silenciava els errors i es presentava com un forjador de pobles i un creador de dinasties.

Per a molts de valencians i mallorquins, Jaume I el Conqueridor és encara la figura fundacional del propi poble, de la identitat col·lectiva, d'un sentiment nacional. La seva llegenda ha alimentat l'imaginari col·lectiu de successives generacions, que l'han plasmada en nombroses construccions populars, com les rondalles, les cançons, les festes de l'estendard o els gegants.

Per totes aquestes raons, i per moltes altres que ara no tinc temps d'exposar, és especialment oportú —com deia al principi— que les institucions acadèmiques i polítiques de tots els territoris que van integrar l'antiga Corona catalanoaragonesa tornin a analitzar la figura i l'època de Jaume I, no sols per conèixer millor el nostre passat comú, sinó també per orientar-nos millor en el present i en el futur immediat. Tots hi trobarem idees profitoses. El llegat de Jaume I, sens dubte, té futur, si entre tots sabem gestionar-lo bé.

PUBLICACIONS DE LA PRESIDÈNCIA

Títols publicats

- 1 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Sessió inaugural del curs 1999-2000* (1999)
- 2 *Debat sobre humanitats* (2000) [exhaurit]
- 3 *Els premis Nobel de l'any 1999: Cicle de conferències* (2000)
- 4 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Restauració de la Casa de Convalescència: Octubre 2000, acte inaugural* (2001) [exhaurit]
- 5 *Els premis Nobel de l'any 2000: Cicle de conferències* (2001)
- 6 *Homenatge als nostres pobles i a la seua gent: Segon cicle de conferències al nord del País Valencià* (2001) [exhaurit]
- 7 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Seu de Castelló de la Plana: Juny de 2001, acte inaugural* (2001)
- 8 *Debat sobre les plantes transgèniques* (2002)
- 9 Pendent de publicació
- 10 *Any Mossèn Alcover: Presentació de la Lletra de convit 2001* (2003)
- 11 *L'aigua i el medi: Cicle de conferències* (2003)
- 12 *La ciència en la història dels Països Catalans: Presentació del projecte* (2002)
- 13 *Els premis Nobel de l'any 2001: Cicle de conferències* (2002)
- 14 JOAN MARTÍ I CASTELL, *Institut d'Estudis Catalans: Del Dictamen acord de 1907 als Estatuts de 2001* (2002)
- 15 *Atles lingüístic del domini català: Presentació del primer volum* (2002)

- 16 *Homenatge als nostres pobles i a la seua gent: Primer cicle de conferències al sud del País Valencià* (2004)
- 17 *La terra i el medi: Cicle de conferències* (2005)
- 18 Josefina SALORD RIPOLL, *Els filòlegs menorquins i l'Institut d'Estudis Catalans* (2003)
- 19 Educar en la política: Dotze raons per a la participació en la vida pública: *Presentació del llibre* (2003)
- 20 *Els premis Nobel de l'any 2002: Cicle de conferències* (2004)
- 21 *Els premis Nobel de l'any 2003: Cicle de conferències* (2004)
- 22 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Declaracions institucionals sobre la llengua catalana* (2004)
- 23 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Perspectives del segle XXI: Recerca i país: declaració institucional* (2004)
- 24 *Perspectives del segle XXI: Recerca i país: Cicle de conferències* (2006)
- 25 *Els premis Nobel de l'any 2004* (2006)
- 26 *Sessió sobre el dèficit fiscal* (2005)
- 27 *El foc i el medi: Cicle de conferències* (2007)
- 28 *L'aire i el medi: Cicle de conferències* (2008)
- 29 *El naixement de Jaume I. Drama històric amb pròleg, quatre actes i epíleg* (2008)
- 30 *Jaume I i la seva època. Anàlisi breu d'un important llegat polític i cultural* (2008)

ISBN: 978-84-7283-980-9

9 788472 839809

**PUBLICACIONS
DE LA
PRESIDÈNCIA
30 / 2008**

Jaume I i la seva època

Anàlisi breu d'un important llegat polític i cultural

PUBLICACIONS

DE LA

PRESIDÈNCIA

Antoni Riera i Melis

30 / 2008

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Riera Melis, Antoni

Jaume I i la seva època : anàlisi breu d'un important llegat polític i cultural.

— (Publicacions de la Presidència ; 30)

ISBN 978-84-7283-980-9

I. Institut d'Estudis Catalans

II. Col·lecció: Publicacions de la Presidència ; 30 III. Títol

1. Jaume I, Rei de Catalunya-Aragó

2. Corona Catalanoaragonesa — Història — S. XIII

946.7"12"

© Antoni Riera i Melis

© 2008, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: juny de 2008

Tiratge: 1.000 exemplars

Text revisat lingüísticament pel Servei de Correcció Lingüística de l'IEC

Compost per fotocomposició gama, s. l.

Carrer d'Àrístides Maillol, 9-11. 08028 Barcelona

Imprès a ALTÉS arts gràfiques, SL

Carrer de Cobalt, 160. 08907 L'Hospitalet de Llobregat

ISBN: 978-84-7283-980-9

Dipòsit Legal: B. 26956-2008

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

JAUME I I LA SEVA ÈPOCA

ANÀLISI BREU D'UN IMPORTANT LLEGAT
POLÍTIC I CULTURAL

Discurs pronunciat el 30 de març de 2008 a la sala capitular del monestir de Poblet, amb motiu de la inauguració dels actes commemoratius del vuit-centè aniversari del naixement de Jaume I

1. INTRODUCCIÓ

Ens hem reunit aquí, a Poblet, al solemne panteó reial dels casals d'Aragó i Catalunya, no per recordar un òbit, sinó una nativitat, per obrir els actes de la commemoració institucional del vuit-centè aniversari del naixement de Jaume I, un dels sobirans enterrats aquí.

Jaume I, com els seus coetanis l'emperador Frederic II o Ferran III de Castella, és una figura cabdal de l'edat mitjana mediterrània i ibèrica. La magnitud de la seva obra justifica que els pobles que formaren part de la Corona catalano-aragonesa n'analitzin, durant el 2008, amb rigor científic i amb perspectives de futur, l'obra i el llegat. Una bona part del que avui som —i del que no som— en els camps de la demografia, l'economia, la societat, la política i la cultura es va començar a forjar durant el seu regnat, tot i que algunes de les seves iniciatives palesessin una certa curtedat de perspectives, una manca de visió de futur.

Els grans personatges no sorgeixen, emperò, del no-res ni operen en el buit, sinó que són sempre fruit d'una història prèvia i actuen en un context; amb la seva actuació —poderosa—, incideixen, emperò, en el seu present, el fan evolucionar d'acord amb els seus projectes i creen un llegat. Quins van ser, resumidament, els trets caracteritzadors del context històric de Jaume I? El seu regnat va coincidir amb l'etapa final d'un llarg període de creixement demogràfic i econòmic, propiciat pel sistema feudal, arreu d'Occident, així com amb l'inici d'un fort impuls comercial, indissociable dels excedents agraris estructurals generats per dos-cents anys de rompudes d'èrms, de l'alça de la circulació monetària i del crèdit, i dels avenços de la tecnologia i el pensament. Durant els dos primers terços del segle XIII, el desenvolupament del comerç de llarga distància va articular l'Europa occidental, tant mediterrània com atlàntica, i hi incrementà el paper

econòmic, polític i cultural de la burgesia. Fou una època de transició, en què el nou dret romà va entrar en conflicte amb les velles normes feudals, en què s'assentaren les bases de nous estats territorials, fruit de concentracions de poder entorn de monarques que ja no es consideraven sols els primers entre els nobles. Una època de sobirans interessats a fer regular les senyories immunes, a recuperar el control jurisdiccional i fiscal per sobre de tots els territoris que integraven els seus respectius reialmes; un període de revoltes nobiliàries i de reformes administratives i tributàries, d'avenç del dret comú per sobre del consuetudinari. Fou aleshores quan, a les naixents universitats, es van renovar els estudis, començant pels de dret i de medicina. Tots aquests canvis van coincidir amb la lenta agonia dels enclavaments croats a Terra Santa davant la pressió mameluca, amb l'avenç dels mongols cap a l'Europa oriental i amb importants progressos territorials de la cristiandat a càrrec de l'islam a la Mediterrània occidental.

7

2. ELS TEMPS DIFÍCILS DE LA MINORIA I DE LA PRIMERA FASE DEL REGNAT

Jaume I va néixer la nit de l'1 al 2 de febrer de 1208, la matinada de la festa de la Candelera, a Montpeller, fill de Pere el Catòlic i de Maria de Montpeller, un matrimoni malavingut que s'havia separat de fet abans de concebre'l. Les cròniques, tot començant per la del mateix monarca, sense silenciar aquestes circumstàncies, envolten, tanmateix, el seu engendrament i la seva naixença de prodigis i bons auguris, que, pel fet de ser molt coneguts, no esmentaré. Els seus primers tres anys de vida, del 1208 al 1211, es van escolar al costat de la mare, a la seva ciutat natal.

La llengua materna del futur rei seria, doncs, l'occità. El Llenguadoc era aleshores un gegant cultural i un nan polí-

tic. El conreu de la poesia trobadoresca i de l'amor cortès hi coincidia amb una manca d'estructures polítiques unitàries, d'una dinastia autòctona capaç de vertebrar un estat fort. Aquest buit de poder hi afavoria la penetració, mitjançant vincles feudals, dels seus dos poderosos estats veïns, la Corona catalanoaragonesa i França. El naixement de Jaume I va coincidir, a més, amb un esclat de la tensió, ja que, unes setmanes abans, Innocenci III havia impulsat una croada, per eradicar-hi, amb el suport militar de la monarquia francesa i ideològic dels ordes dominicà i cistercenc, l'heretgia càtara. Entre els combatents per l'ortodòxia religiosa, prest va destacar un membre de la noblesa de la França septentrional, Simó de Montfort.

8

La noblesa local, encapçalada per Ramon VI de Tolosa, incapaç de resistir l'ofensiva dels croats, va sol·licitar la intervenció del seu senyor superior, Pere el Catòlic. El sobirà, per guanyar temps, va adoptar una postura contemporitzadora, negociant un pacte amb Simó de Montfort, que implicava el matrimoni d'Amícia, filla del croat, amb l'infant Jaume, el qual fou lliurat, com a hoste, al futur sogre, a fi que l'eduqués a Carcassona. Al sud dels Pirineus la situació també canviava aleshores ràpidament: la davallada del califat almohade atenuava la capacitat defensiva dels musulmans a la península Ibèrica. En aquest complicat context, dues grans batalles modificarien el curs de la història a ambdós escenaris i condicionarien l'orientació futura del regnat de Jaume I: el 16 de juliol de 1212, una coalició de forces cristianes ibèriques, amb reforços gals, derrotaren els almohades a Las Navas de Tolosa, batalla en la qual va tenir un actuació important el comte rei. Un any després, el 12 de setembre de 1213, un bloc català, aragonès i occità va ser derrotat per l'exèrcit croat de Simó de Montfort a Muret, a la rodalia de Tolosa, on el mateix monarca, Pere el Catòlic, va trobar la mort.

Les batalles, soles, no determinen la història dels pobles, però —com ha assenyalat recentment Antoni Furió— la ritmen, l'acceleren. Las Navas de Tolosa facilitaven l'expansió de la Corona catalanoaragonesa cap al sud i cap a l'est, vers les terres de més enllà de l'Ebre i les illes de la Mediterrània occidental. Muret tancava la porta, en canvi, a una altra possibilitat, la d'un gran estat a ambdós vessants dels Pirineus, basat gairebé exclusivament en pactes de fidelitat vassallàtica.

Poc després de Muret, moria a Roma Maria de Montpeller. Jaume I quedava orfe de pare i de mare i confinat a Carcassona, on havia començat a rebre una educació cavalleresca i ultraortodoxa, pròpia d'un croat, en occità i en francès.

Al gener del 1214, Innocenci III, que ocupava l'alta senyoria de la Corona catalanoaragonesa, ordenava a Simó de Montfort que entregués Jaume I, un rei de sis anys, als seus súbdits catalans i aragonesos. El nou sobirà fou confiat a Guillem de Mont-rodó, mestre del Temple, que se'l va endur a Montsó, un castell ben defensat, en els confins mateixos de Catalunya i Aragó, per completar-hi la seva educació, juntament amb el seu cosí, també orfe, Ramon Berenguer V de Provença.

Un dels punts més foscos de la vida de Jaume I és el programa formatiu a què va ser sotmès pels templers. L'educació dels prínceps, aleshores, passava més per l'ensinistrament en l'ús de les armes i en les tècniques de combat que pel domini de les arts lliberals. L'infant va ser instruït com un rei guerrer. Tot i que alguns historiadors del segle XX han posat en dubte que sabés escriure, la lectura atenta del *Llibre dels feits* palesa que Jaume I va aprendre, a Montsó, el català i l'aragonès, les llengües amb què s'adreçaria en el futur als súbdits. En la seva formació també hi va entrar el llatí, que no arribà a dominar; la història antiga, des de la Bíblia fins als

clàssics romans; la història medieval, si més no les cròniques i els annals de Catalunya, Aragó, França i Terra Santa, àmbits territorials, els dos darrers, freqüentats pels templers. Els historiadors de la literatura han identificat, en el *Llibre dels feits*, nombroses referències de la historiografia grecolatina, de la mitologia clàssica, de la tradició artúrica i de la Bíblia.

Mentre el sobirà madurava a Montsó, els seus regnes eren administrats per un consell de regència, presidit pel seu oncle Sanç del Rosselló, el qual va aprofitar aquesta favorable posició per a donar suport, discretament, al comte de Tolosa i a la resta de la noblesa occitana davant la pressió dels croats frances i dels legats pontificis. La situació al llarg de les fronteres meridionals, envers al-Àndalus, es mantingué, en canvi, estàtica. Aquesta actitud va induir Honori III a accelerar la majoria d'edat del monarca i a crear, el 1218, un consell reial, integrat per l'arquebisbe Aspàreg de Tarragona, dos membres de l'alta noblesa catalana i dos més de l'alta noblesa aragonesa.

Jaume I va iniciar, doncs, el seu regnat amb deu anys. Durant la minoria, els nobles catalans i aragonesos, esperonats per la manca de botins generada per la immobilització de la frontera meridional i l'esfondrament dels vincles feudals amb Occitània, intensificaren el saqueig del patrimoni reial, una bona part del qual ja havia estat engatjat durant la descurada administració del seu pare. «No teníem de què menjar, tan destruïda i empenyorada estava la terra!», recordaria el sobirà, unes dècades més tard, a la seva crònica. Els vuit primers anys del regnat foren difícils, perquè el monarca, amb una forta manca de recursos econòmics i obligat a efectuar agosarades mutacions monetàries, es veié involucrat en les lluites dels grans llinatges nobiliaris que sacsejaren Aragó i Catalunya, que li exigien terres i diners, indemnitzacions per les pèrdues sofertes, i el retenien presoner fins que

s'avenia a les seves pretensions. Amb l'ajut d'alguns templers i juristes experts en el nou *ius comune*, el monarca va aconseguir, tanmateix, tallar gradualment la sagnia econòmica del tresor, estabilitzar la moneda, estrènyer les relacions amb la burgesia i fer-se escoltar per l'aristocràcia. La conquesta de la iniciativa davant els nobles assenyala el final de l'època d'aprenentatge.

3. L'ÈPOCA DE LES GRANS CONQUESTES

Jaume I va iniciar, el 1227, la segona fase del regnat, caracteritzada per la projecció exterior, per un avanç ràpid de les fronteres. Va procurar, aleshores, canalitzar cap a fora l'agressivitat i l'exigència de noves rendes de la noblesa i la set de mercats dels burgesos.

El recent trencament de la xarxa de vincles de fidelitat teixida per Alfons el Trobador i Pere el Catòlic al nord de les Corberes i l'entesa de la Santa Seu amb la monarquia francesa desaconsellaven orientar cap al nord les energies militars. El lent esfondrament del califat almohade obria, en canvi, un escenari molt més favorable al sud i a l'est de la Corona catalanoaragonesa.

L'expansió territorial es podia orientar, doncs, cap a dos fronts: el regne de València i les Illes Balears. Mentre que l'aristocràcia aragonesa donava prioritat a l'avanç territorial cap al sud, la noblesa i la burgesia catalanes consideraven més rendible l'expansió vers l'est.

Tant el sobirà com els seus assessors eren conscients que les conquestes territorials a càrrec dels andalusins eren les grans empreses del regnat. Tota la seva crònica, que és tant com dir tota la seva vida, ho palesa. El *Llibre dels feits* recull primordialment les gestes militars. La guerra, a les societats feudals del segle XIII, ho dominava tot; era, aleshores,

res, un estil de vida, una veritable professió, no sols per als monarques i l'alta noblesa, sinó també per als cavallers i els peons, per als homes de frontera i els aventurers de tota mena que s'endinsaven en territori enemic, en incursions ràpides i devastadores, a la recerca de botí i, sobretot, de captius per a demanar-ne després substanciosos rescats o vendre'ls al mercat d'esclaus.

La conquesta de Mallorca era una empresa difícil, ja que requeria una organització naval prou desenvolupada per a traslladar un poderós exèrcit feudal, amb els cavalls i les màquines de guerra, així com per a garantir-ne l'avituallament durant la campanya. Fins al regnat de Jaume I, en totes les operacions de conquesta ultramarina dels catalans havien participat importants contingents navals italians, de Gènova o Pisa. Durant el darrer quart del segle XII i el primer del XIII, l'expansió del comerç català havia activat, tanmateix, la construcció naval a Barcelona, Cotlliure i Tortosa. La Corona catalanoaragonesa, el 1227, disposava ja d'un potencial naval i d'experiència suficients per a assumir la conquesta de les Illes amb la seva pròpia flota. Uns incidents marítims entre embarcacions catalanes i balears esdevinguts el 1226 foren el pretext per a engegar l'empresa. Tanmateix, ja no es tractava de destruir les bases d'unes flotes piràtiques, sinó de conquerir i colonitzar un enclavament marítim d'un gran valor econòmic i estratègic.

La crònica fa arrancar els preparatius de l'empresa en un banquet organitzat a Tarragona, a la darreria del 1228, per Pere Martell, un capità de galeres barceloní que ja havia freqüentat les Illes i que féu una descripció entusiasta de les riqueses que hi havia. La documentació coetània demostra, emperò, que l'ofensiva s'havia decidit abans i que els preparatius, aleshores, ja estaven en curs, com es desprèn de la reunió, per Nadal, de les Corts catalanes a Barcelona, on es van definir els termes de la conquesta. El rei es va compro-

metre per escrit a repartir les terres, els castells, les viles, les cases i els béns mobles que s'obtindrien, d'acord amb l'aportació d'efectius militars o en metàl·lic de cada participant. Per finançar l'armament de la flota, els procuradors dels tres braços van atorgar al sobirà un subsidi extraordinari: la recaptació del bovatge, un impost directe de nova creació que gravava el coble de bous.

La flota va salpar, el 5 de setembre de 1229, de Salou, Cambrils i Tarragona. La conquesta, força més complicada que hom havia previst, es va desenvolupar en tres fases. En la primera, del setembre del 1229 a l'octubre del 1230, es van conquerir la capital i la contrada del Pla. La ciutat de Mallorca va ser presa per assalt, el 31 de desembre, i saquejada durant vuit dies.

Només una part de la població va aconseguir fugir de la ciutat i refugiar-se a les àrees muntanyenques de l'illa. El gros, integrat bàsicament per gent desarmada, va ser massacrada sense contemplacions per la host feudal cristiana. La crònica reial descriu amb força detall aquesta explosió de violència:

Van veure tants sarraïns morts per cases, per carrers, per horts i per corrals, que feia gran feredat de veure.

La mortaldat va assolir una magnitud tal que fou necessari organitzar la destrucció sistemàtica dels cadàvers, per a evitar una epidèmia, com explica també puntualment la crònica:

L'arquebisbe i els bisbes donaren mil dies de perdó a tothom que traguera un sarraí mort fora de la ciutat. I així, la gent, de bon grat i per guanyar el perdó, amb cavalls, amb muls i amb rossins, arrossegant-los,

tragueren tots els morts fora la ciutat. I després reuniren molta llenya i els cremaren. I foren cinquanta mil els sarraïns que hi moriren, i trenta mil els qui foren presos vius i foren captius.

El valor que cal concedir a aquest passatge del *Llibre dels feits* és més qualitatiu que no pas quantitatiu: palesa la magnitud i la normalitat de les matances, la voluntat d'extermini amb què els exèrcits feudals actuaven aleshores no sols contra els nuclis de resistència, sinó també contra els col·lectius que es rendien o fugien.

La segona etapa de la conquesta, entre el maig i el juliol del 1231, es va destinar a expugnar la presència islàmica dels enclavaments muntanyencs de l'illa. Els darrers nuclis de resistència, ubicats al centre de la serra de Tramuntana, en unes contrades molt pobres, van ser conquerits entre el maig i el juny del 1232, durant la tercera estada del sobirà a Mallorca.

El botí obtingut amb la conquesta de Mallorca havia estat enorme, tant en persones com en terres i altres immobles. La població sarraïna que havia sobreviscut als combats i a les matances va ser reduïda a captivitat: aquells que es pogueren pagar el rescat van ser alliberats i se'ls permeté residir a l'illa com a homes lliures, encara que gairebé tots preferiren emigrar cap a Menorca, València, Granada o Barbaria; els insolvents van ser repartits entre el sobirà i els participants de la campanya, que els utilitzaren com a mà d'obra tant en les explotacions agrícoles com en els obradors menestrals, o els vengueren com a esclaus en els mercats internacionals. Els vençuts no foren, doncs, acantonats en àrees de poc valor estratègic i organitzats en comunitats ètniques segregades, com les ja existents al baix Aragó i les que es crearien, poc després, a València. Com ha assenyalat recentment Antoni Mas, «si alguna cosa caracteritza la conquesta de Mallorca

respecte d'altres conquestes catalanoaragoneses anteriors o coetànies és el seu caràcter destructiu». Quines podrien ser les causes d'aquest comportament dels conqueridors envers la població musulmana de Mallorca? L'afany de conjurar el perill de quintacolumnisme en un enclavament illenc de gran valor estratègic i especialment difícil de defensar? La creença que l'illa, per l'escassa extensió geogràfica, podia ser colonitzada en pocs anys per pobladors cristians? Amb el pas del temps, els captius, pressionats per les jerarquies eclesiàstiques i atrets per la possibilitat de redempció, es van anar convertint al cristianisme, van adoptar antroponims catalans i van acabar diluïts en la societat feudal balear.

Pel que fa als immobles, els comissaris del repartiment estructuraren els participants, després d'avaluar-ne amb rigor l'aportació a la campanya, en cinc grups, encapçalats respectivament per Jaume I; Nunyo Sanç, comte del Rosselló; Berenguer de Palou, bisbe de Barcelona; Gastó de Montcada, vescomte de Bearn, i Hug IV, comte d'Empúries, membres els quatre darrers dels estaments privilegiats catalans. Cada un d'aquests cinc grans porcioners, al seu torn, havia de repartir els béns rebuts amb els altres components del grup i amb els seus propis vassalls. El sobirà va rebre la meitat dels immobles de la ciutat i de les explotacions rurals de l'illa, i els quatre representants del bloc feudal reberen l'altra meitat de la capital i de la part forana de l'illa.

Els concessionaris cap de grup, per garantir la defensa de l'illa, van acordar crear una host permanent i assumir-ne els costos de manteniment. Cada una de les cinc parts resultants del repartiment va ser avaluada en cavalleries, unitats que, en contra del que s'ha cregut fins fa poc, no eren feus compactes, sinó conjunts de béns immobles susceptibles de generar una determinada magnitud de renda; l'extensió mitjana de les cavalleries va ser d'aproximadament 227 hectàrees, disperses per diversos districtes rurals. Per cada

130 cavalleries s'havia de mantenir permanentment un cavall armat; el resultat del còmput va consistir que el sobirà hauria de contribuir amb 43,6 cavalls, mentre que el conjunt de senyors seculars i eclesiàstics n'hauria d'aportar 59,7.

Els grans beneficiaris del repartiment no s'instal·laren a Mallorca, sinó que —com demostren els *Llibres del repartiment*— van optar per colonitzar els seus respectius lots mitjançant establiments emfitèutics o vendes. Els pobladors, al seu torn, estaven facultats per a establir noves famílies pageses a les terres rebudes; cada transferència implicava que el concessionari pagués al cedent un dret d'entrada i un cens anual.

L'adscripció dels pagesos a la terra i els mals usos, aleshores ja documentats a la Catalunya Vella, no passaren, doncs, a Mallorca, una absència que ha induït alguns historiadors illencs a sostenir que la societat rural resultant no fou feudal, sinó una societat nova i més evolucionada, fronterera, de persones lliures, concepció que no comparteixo, encara que, per manca de temps, us estalvio les raons del meu dissentiment. A poc a poc, durant el segon terç del segle XIII, fluïren cap a Mallorca contingents de mà d'obra rural, atrets per la lleugeresa de les càrregues senyorials. Entre els demanants de terres van predominar els oriünds de la Catalunya Vella, del Llenguadoc, de la Ligúria i de Provença; també hi apareixen documentats uns quants aragonesos, navarresos i, fins i tot, portuguesos.

Pel que fa a les altres illes, Menorca, durant la segona estada del rei a Mallorca, es va sotmetre sense resistència a la sobirania catalanoaragonesa. La població de la balear menor, en virtut del Tractat de Capdepera, del 17 de juny de 1232, es va declarar súbdita del comte rei i es va comprometre a pagar anualment un impost específic en espècie, integrat per bestiar i cereals. El sobirà es va comprometre, a canvi, a respectar-los la religió i les estructures polítiques. Eivissa i Formentera

van ser cedides en feu pel rei a Guillem de Montgrí, arquebisbe electe de Tarragona, a Nunyo Sanç del Rosselló i a l'infant Pere de Portugal, els quals en portaren a terme la conquesta, assumint-ne totes les despeses, durant l'estiu del 1235.

L'arxipèlag va ser incorporat a la Corona catalanoaragonesa com un regne més. El seu règim jurídic fou establert en la Carta de Franquesa, inspirada en les cartes de Tortosa i de Lleida, i en la qual els Usatges de Barcelona eren relegats a la condició de dret supletori, per a resoldre aquells casos no previstos en la Carta. Aquest primer gran text legislatiu de l'època de Jaume I, analitzat amb detall, constitueix un variant d'una carta de poblament, pensada per a reactivar el funcionament d'una ciutat gran i intensament trasbalsada. La Carta traspua una calculada ambigüitat, ja que, en molts dels articles, els redactors no en precisen l'àmbit territorial d'aplicació, raó per la qual el lector dubta si eren destinats exclusivament a la ciutat i al seu terme o al conjunt de l'illa. Aquesta imprecisió, com ha assenyalat recentment Vicent Garcia Edo, esdevindria un dels trets definidors del subsegüent sistema jurídic mallorquí.

Mentre Jaume I, amb el suport de la noblesa, el clergat i la burgesia catalanes portava a terme la conquesta de Mallorca, els nobles aragonesos —poc interessats encara en empreses ultramarines— realitzaven, des del Baix Ebre i les serralades terolenques, ofensives locals contra els districtes septentrionals de l'emirat de València. Expugnada la presència islàmica de Mallorca, Jaume I, davant els èxits que va assolir, el 1232, Balasc d'Alagó a Ares i Morella, va considerar adient assumir el protagonisme que li pertocava en la direcció de la conquesta i colonització del Llevant ibèric.

L'empresa fou planificada en una reunió del sobirà amb l'esmentat Balasc d'Alagó i Hug de Forcalquer, mestre de l'orde de l'Hospital, celebrada a Alcanyís a principi de l'any 1233. Com a conseqüència de l'extensió i de la densitat

demogràfica de l'emirat valencià, la conquesta s'hauria de fer per etapes. En la primera fase, des del 1233 fins al 1235, foren conquerides les principals localitats de les contrades septentrionals de l'emirat, de Borriana, Peníscola, Castelló i Borriol, i es va deixar de banda, per a més endavant, la zona muntanyosa de la serra d'Eslida. Els esforços militars i econòmics, en aquesta fase, van ser a càrrec del sobirà, de l'orde de l'Hospital i d'alguns membres de la noblesa aragonesa, com ara Balasc d'Alagó i Eximén d'Urrea.

Per afrontar la segona etapa, el sobirà va convocar conjuntament les Corts d'Aragó i de Catalunya a Montsó el 1236; hi va participar una àmplia representació del clergat, de la noblesa i de les ciutats d'ambdós cantons del Cinca, que pactaren els suports militars i econòmics a la campanya i el futur repartiment de les terres i del botí. La decidida participació dels tres estaments de Catalunya palesa que el sobirà considerava adient que la conquesta i la colonització de València deixés de ser una empresa exclusivament aragonesa. Del suport exterior se n'ocupava, mentrestant, el papa. Al febrer del 1237, Gregori IX concedia a l'empresa la condició de croada. La Santa Seu havia confiat a la monarquia francesa la tasca d'eradicar l'heretgia al Llenguadoc, i a la catalanoaragonesa, la d'expandir la cristiandat pel litoral mediterrani ibèric.

La host es reuní, a la primavera del 1237, a Terol. Els objectius d'aquesta segona fase eren la capital i les terres compreses entre les valls del Palància i el Xúquer. La ciutat de València va capitular el 28 de desembre de 1238; l'emir, després d'obtenir una treva de set anys de Jaume I, va evacuar la ciutat i es va instal·lar a Xàtiva. Finalment, entre el 1241 i el 1245, foren conquerides les terres compreses entre el Xúquer i el riu Verd; la frontera meridional del regne de València, renegociada amb Castella al Tractat d'Almirra, el 1244, anava de Biar, al Sistema Ibèric a Bosot, al litoral mediterrani.

Durant les primeres fases de la conquesta, el sobirà va efectuar donacions personals de terres mitjançant cartes de cessió. Des del 1239, caiguda la capital, Jaume I, per atreure pobladors, va multiplicar les donacions, que es van anotar al *Llibre del repartiment*. Molts dels primers concessionaris, com a Mallorca, van vendre les terres o els immobles rebuts i retornaren als respectius llocs d'origen. Coetàniament, els sarraïns que s'havien retut als conqueridors amb pactes obtingueren el dret de romandre al nou regne de València. Així, una gran part de la població autòctona va continuar, en virtut de les capitulacions pactades amb Jaume I, vivint, acantonada en moreries, arreu del País Valencià. Al contrari del que havia esdevingut a Mallorca, aquesta població musulmana va obtenir, a canvi d'una forta pressió fiscal, una autonomia administrativa, judicial, religiosa i lingüística. Com a conseqüència del desequilibri entre l'extensió de terra conquerida i el potencial demogràfic dels colonitzadors, es va crear, doncs, a les contrades rurals valencianes, una societat dual, composta per famílies d'emfiteutes i d'aloers cristians, que garantien la irreversibilitat de la conquesta, i per comunitats segregades de musulmans, que hi produïen una bona part de la renda fiscal i senyorial. Pel que fa a la provenença dels repobladors, només disposem de dades fiables per a la ciutat de València: un 48,5 % eren catalans; un 44,5 %, aragonesos, i el 7 % restant, estrangers. Les proporcions variarien, tanmateix, en cada contrada de la zona rural.

Jaume I no va voler unir les noves conquestes a Aragó i Catalunya, com esperaven els nobles d'ambdós territoris; va crear un regne nou, un espai més propici per a l'actuació de la monarquia, menys supeditat a les ambicions de la gran noblesa feudal. Per això va limitar considerablement la magnitud de les concessions territorials fetes als nobles i als cavallers, que van ser força més petites que a Mallorca; va publicar un codi jurídic de caràcter romanista, els Furs, primera-

ment per a la ciutat de València i després per a tot el regne; va crear una moneda nova, el reial de València, distinta dels diners barcelonesos i jaquesos, que corrien pel Principat i la vall de l'Ebre, i hi va instituir unes corts representatives i exclusives. Sobre aquests elements diferencials s'aniria fomentant la singularitat valenciana dintre de la Corona catalanoaragonesa.

Entre el 1229 i el 1245, en vint-i-sis anys, Jaume I va ampliar els 84.324 km² d'Aragó i Catalunya que havia rebut del seu pare amb els 24.791 km² de les Illes Balears i el regne de València. Les contrades conquerides van significar uns guanys territorials d'aproximadament un 30 %, nivell mai no assolit en un únic regnat.

4. LA RENÚNCIA DEFINITIVA AL MIRATGE OCCITÀ, EL TRACTAT DE CORBEIL

La culminació de la conquesta valenciana i la mort sense hereu mascle del seu cosí Ramon Berenguer V de Provença induïren, el 1245, a Jaume I i els seus assessors a renovar els vells vincles polítics amb Occitània, on el poder francès, amb el suport decidit de la Santa Seu, s'havia anat consolidant. El 1229, tot coincidint amb l'inici de la conquesta de Mallorca, Ramon VII de Tolosa havia hagut d'entregar la mà de la seva hereva, Joana, i les senescalies de Beaucaire i Carcassona a Alfons de Poitier, germà de Lluís IX. Jaume I, conscient que la precarietat dels guanys territorials ibèrics no li permetien mantenir una guerra oberta al nord de les Corberes ni trencar amb la Santa Seu, hi va adoptar, emperò, un perfil baix; va intentar una operació diplomàtica insòlita: unir els llinatges de Tolosa i Provença, mitjançant l'enllaç de Ramon VII amb Beatriu, l'hereva provençal. L'operació, tanmateix, fou avortada per la monarquia francesa i la Santa Seu, que

imposaren, el 1246, l'enllaç de la comtessa amb Carles d'Anjou, germà de Lluís IX. El resultat, pel fet de refermar la presència gal·la al migdia de França, fou molt lesiu per als interessos comercials i polítics dels catalans a la Mediterrània occidental. El primer sollevament de la població mudèjar, coordinada per al-Azraq, va obligar, emperò, Jaume I a concedir una atenció preferent al regne de València.

No seria fins al 1258, que, superat l'aixecament dels mudèjars valencians, Jaume I i els seus assessors podrien tornar-se a ocupar de la defensa dels interessos de la Corona catalanoaragonesa a Occitània. La situació, mentrestant, havia empitjorat: els francesos, amb el recolzament sostingut de la Santa Seu, havien refermat la seva presència al Llenguadoc, on controlaven, arran d'una intel·ligent política matrimonial, els dos llinatges principals, el dels comtes de Tolosa i el dels comtes de Provença, i hi havien eradicat l'heregia càtara.

S'imposava, doncs, que la Corona catalanoaragonesa assumís com a irreversibles els canvis que s'havien produït, durant el segon quart del segle XIII, a Occitània. Jaume I, després de fer analitzar curosament la situació pels seus assessors jurídics, va acceptar, l'estiu del 1258, la nova realitat. Al Tractat de Corbeil, Lluís IX de França renunciava als vells lligams de fidelitat que vinculaven, des de l'època carolíngia, els comtes de Barcelona amb els reis de França; Jaume I cedia, a canvi, tots els drets jurisdiccionals i feudals que conservava a les terres occitanes, amb les excepcions de la senyoria de Montpeller, els enclavaments de Carladès i Omeladès i la Vall d'Aran. L'acord, tot i les crítiques que ha suscitat entre un sector de la historiografia catalana, valenciana i aragonesa, fou la confirmació de la prudència i el realisme amb què el vell Jaume I enfocava la política occitana. El sobirà no ignorava que la recuperació del protagonisme al Llenguadoc provocaria un enfrontament obert amb França, l'estat militar-

ment més fort i ben administrat de l'Occident, i amb la Santa Seu, que castigava amb l'excomunió tot intent extern de suport a la noblesa occitana. El Tractat de Corbeil significava, doncs, la liquidació de l'expansionisme ultrapirinenc i implicava una aposta conscient i decidida per les projeccions mediterrània i ibèrica, ja iniciades.

5. VERS UNA NOVA POLÍTICA EXTERIOR

Quan una porta es tanca, emperò, se'n sol obrir una altra: Jaume I va saber aprofitar el reflux de la tensió subsegüent al Tractat de Corbeil per a obrir nous escenaris polítics, per a relançar la projecció mercantil i militar de la Corona catalanoaragonesa a la Mediterrània. L'àrea elegida fou Sicília, una illa situada al centre del vell *Mare Nostrum* i amb importants excedents cerealístics. Aquest mercat estratègic per al conjunt de comerciants de la Mediterrània occidental era governat, des de la mort de l'emperador Conrad IV, el 1254, per un bastard de la família Hohenstaufen, Manfred, el regent del nen Conradí, que havia esdevingut el cap del gibel·linisme italià, raó per la qual la Santa Seu l'havia excomunicat. Jaume I, assessorat pels representants dels homes de negocis, va decidir explotar aquesta situació de debilitat de la cort siciliana. Els contactes es van iniciar a Barcelona el 1260 i culminaren a Montpeller el 13 de juny de 1262, amb el matrimoni de l'infant Pere i Constança de Sicília. L'aliança, com era d'esperar, va ser vista amb alarma a França i Provença, i, sobretot, pel pontífex, que, uns quants anys després, infeudà el regne de Sicília a Carles d'Anjou.

Una nova revolta dels mudèjars valencians i els inconvenients d'una excomunicació van impedir als catalans i als aragonesos ajudar Manfred, davant l'ofensiva del comte de Provença. Carles d'Anjou, amb el suport de França, va derro-

tar Manfred a Benevent, el 1266, i Conradí a Tagliacozzo, dos anys després. Tot feia pensar que, després de la desvinculació d'Occitània, es tancava també l'escenari sicilià per a la Corona catalanoaragonesa. Restava, emperò, una carta en la mà del comte rei: amb la mort de Conradí, la seva herència i la coordinació del gibel·linisme italià havien passat a la infanta Constança, esposa de l'hereu d'Aragó. Els enfrontaments familiars, les revoltes dels mudèjars i l'edat impedirien, tanmateix, a Jaume I albirar els fruits de la seva darrera iniciativa internacional.

6. L'Ocupació i el Reintegrant a Castella del Regne de Múrcia

Mitjançant el pacte d'Alcaraz, del 1243, l'emir murcià Muhammad Ibn Hud s'havia sotmès al vassallatge de Ferran III de Castella, amb el compromís d'entregar-li la meitat dels impostos recaptats. Múrcia no havia estat, doncs, conquerida, ni tan sols ocupada militarment. El rei de Castella, que havia donat prioritat a la incorporació efectiva de la vall del Guadalquivir, hi exercia sols una mena de protectorat; controlava les principals fortaleeses, on havia instal·lat guarnicions cristianes, i trobava moltes dificultats per a canalitzar-hi contingents importants de pagesos provinents de les valls del Duero, el Tajo i el Guadiana, que se sentien més atrets per les perspectives que obrien els repartiments de terres a Jaén, Còrdova i Sevilla.

El 1264 es produí una gran revolta simultània dels mudèjars castellans i valencians, descontents per l'arbitrarietat amb què les noves autoritats locals aplicaven els pactes de capitulació. L'aixecament, d'una magnitud desconeguda fins aleshores, tenia el suport decidit del soldanat de Granada. La feble ocupació castellana n'explica l'èxit inicial a les valls del

Vinalopó i el Segura. Alfons X, incapaç de controlar simultàniament tots els fronts de la revolta, va concentrar els seus efectius militars a l'Andalusia bètica i va sol·licitar una intervenció catalanoaragonesa a Múrcia. Jaume I, conscient de la magnitud del perill, va reclamar subsidis extraordinaris als seus súbdits per a una campanya al sud del riu Verd. Mentre que els catalans, tot i els recels que els suscitava l'empresa, concediren una nova recaptació de l'impost del bovatge, els aragonesos no sols es negaren en rodó a aportar recursos econòmics i militars a l'ofensiva, sinó que aprofitaren l'aviñentesa per a reclamar-li la satisfacció de greuges i contrafurs pendants. Durant els preparatius de la host, l'infant Pere va realitzar dues incursions contra els mudèjars murcians. La campanya reial, iniciada a la darrereria del novembre del 1265, es tancà a començament del febrer del 1266, amb la capitulació de la capital murciana. Jaume I, considerant que els pactes s'havien de respectar i que els seus reialmes no generaven prou excedent demogràfic per a emprendre la colonització sistemàtica d'un nou territori, va lliurar el regne de Múrcia al seu gendre, Alfons X de Castella, no sense haver-lo poblat parcialment abans de catalans. El realisme polític del sobirà va suscitar descontentament entre els participants de la conquesta. El contingent de població assentada a la vall del Segura n'afavoriria, tanmateix, la conquesta per Jaume II, quaranta anys després.

7. LA TASCA DE GOVERN

Jaume I no fou sols un guerrer; fou també un governant, un renovador de les estructures administratives, fiscals, judicials i polítiques de la Corona catalanoaragonesa. Durant el seu regnat es va consolidar el règim municipal a les principals ciutats; les antigues assemblees de Pau i Treva, amb la incor-

poració dels representants de les ciutats i l'ampliació de les competències, es van convertir en les Corts; la vella *curia regis* es va transformar en el Consell Reial. Es van compilar els Furs a Aragó i s'hi va instaurar el Justícia. Per a afavorir el comerç, es van crear els consolats d'ultramar i la Universitat de Prohoms de Ribera, de Barcelona, que va redactar unes ordinacions per a regular-hi les activitats comercials i el transport naval, antecedents immediats del Consolat de Mar i del *Llibre del Consolat de Mar*, respectivament.

8. EL REPARTIMENT DELS REGNES

Ningú no està exempt, tanmateix, de contradiccions i d'errors; Jaume I, tampoc. Tot i que s'havia envoltat de juristes innovadors i havia permès que el dret romà impregnés alguna de les seves iniciatives jurídiques, com ara els Furs de València i la Carta de Franquesa de Mallorca, el sobirà tenia una concepció patrimonial dels seus dominis; no es considerava un mer administrador d'uns territoris que no podia dividir, sinó el senyor que podia disposar lliurement dels seus regnes.

Aquesta contradicció explica que el monarca, a mesura que li naixien fills, projectés repartiments territorials de la Corona catalanoaragonesa, una política successòria anacrònica que va tibar, durant més de quaranta anys, les seves relacions tant amb els descendents immediats com amb les forces representatives de cada territori. La mort successiva de dos fills i la dedicació a la carrera eclesiàstica d'un altre van reduir a dos els hereus a dotar, els infants Pere i Jaume. El sobirà, conscient de l'oposició que la divisió dels regnes suscitava a l'entorn del primogènit i en alguns col·lectius socials, tot començant pels experts en el *ius comune*, va decidir, el 1262, tancar definitivament la qüestió, imposant un acord

als dos prínceps: Pere rebria Catalunya, Aragó i València, i Jaume, les Illes Balears, els comtats pirinencs del Rosselló i la Cerdanya i la senyoria de Montpeller. La distribució era, doncs, força desequilibrada: el primogènit rebia gairebé el 90 % del territori repartit, en un lot compacte; el secundogènit s'havia de conformar amb el 10 % restant, integrat per un conjunt de petits districtes territorials dispersos, d'un gran valor estratègic.

El repartiment, a més de congriar futurs enfrontaments, ja que cap dels dos destinataris no va quedar satisfet amb la seva part, va reduir la capacitat militar i política dels dos regnes resultants en un moment especialment poc adient, per tal com tots els estats limítrofs s'expandien territorialment i incrementaven el seu potencial coactiu. França culminava la incorporació del Llenguadoc, Castella integrava l'Andalusia bètica i el regne de Múrcia, i Provença es vinculava al regne de Sicília. La història confirmaria ràpidament que la solució successòria prevista per Jaume I fou el seu màxim error.

9. BALANÇ DEL REGNAT

El balanç dels seixanta-sis anys de regnat va ser positiu. Jaume I va ampliar els 84.324 km² d'Aragó, Catalunya i la senyoria de Montpeller que havia rebut del seu pare amb els 24.791 km² de les Illes Balears i el regne de València, uns guanys territorials, doncs, d'un 30 %, nivell mai no assolit en un únic regnat. Aquesta ampliació no va ser, emperò, gratuïta; va costar molta sang, en primer lloc dels vençuts, molts dels quals, especialment a Mallorca, perderen, a més del patrimoni, la vida, i en segon lloc dels conqueridors, que moriren en els combats o sufocant les revoltes intermitents dels mudèjars valencians, exasperats per les arbitrarietats de les noves autoritats locals i la creixent pressió fiscal.

Jaume I, donant proves d'un gran realisme polític, va saber renunciar als inestables vincles feudals en què s'havia basat l'expansió per Occitània, al miratge d'un estat multinacional centrat en els Pirineus, que s'estenia de Niça a Oloron, i d'Orlhac a Terol, i regit des de Barcelona. Va optar conscientment per la península Ibèrica i per la Mediterrània, dues àrees per on la Corona catalanoaragonesa i especialment els mercaders podien expandir-se amb menys costos militars, polítics, econòmics i ideològics. La projecció ultramarina va néixer, doncs, d'una acurada anàlisi de rendibilitat, no pas d'un fracàs diplomàtic. El respecte estricte de la frontera pactada amb Castella a Almirra i la no-incorporació del regne de Múrcia també són proves de realisme d'un monarca vell, que havia comprovat que la conquesta militar d'un territori tenia poc valor si no es podia colonitzar. La insuficiència dels fluxos de pobladors provinents del nord de l'Ebre havia obligat a autoritzar la permanència d'importants col·lectius islàmics arreu del regne de València, cosa que generava una societat dual, composta per famílies d'emfiteutes i d'aloers cristians, que garantien la irreversibilitat de la conquesta, i per comunitats segregades de musulmans, que hi produïen una bona part de la renda fiscal i senyorial. Mentre persistissin aquestes condicions, tenia poca possibilitat d'èxit una nova ampliació territorial, densament poblada de musulmans, a càrrec d'un poderós reialme cristià veí.

El monarca va crear un conjunt estatal que anava de Montpeller a Ariza i de Salses a la Vila Joiosa, i el va organitzar políticament d'una manera extremament descentralitzada, creant unitats autònomes amb jurisdicció, institucions administratives i representatives, moneda i mesures pròpies. Un sistema complicat de gestionar, però molt eficaç, ja que no va entrebancar els vincles econòmics, humans i culturals entre els territoris. L'opció tingué tanmateix uns costos: endarrerí la concentració del poder en mans de la monarquia,

en una època en què, als estats limítrofs de la Corona catalanoaragonesa, les respectives monarquies, recolzant-se en el dret romà, incrementaven les competències a càrrec de la noblesa feudal.

Jaume I va reorganitzar la Cancelleria, potenciant l'ús dels registres, on es guardava còpia de tots els documents emanats de la cort. Amb l'ajut d'alguns templers, eclesiàstics seculars i burgesos, va introduir ordre en la gestió del patrimoni reial.

En els actes públics, s'adreçava als seus súbdits amb la llengua de cada territori: en català, aragonès i occità. Per redactar la seva crònica, va elegir, emperò, la llengua catalana, amb la qual va produir un text insòlit, d'una forta càrrega ideològica; on demostrava un alt grau d'autocomplaença, envoltava la seva figura amb elements mítics, provinents dels clàssics, justificava la seva obra, en silenciava els errors i es presentava com un forjador de pobles i un creador de dinasties.

Per a molts de valencians i mallorquins, Jaume I el Conqueridor és encara la figura fundacional del propi poble, de la identitat col·lectiva, d'un sentiment nacional. La seva llegenda ha alimentat l'imaginari col·lectiu de successives generacions, que l'han plasmada en nombroses construccions populars, com les rondalles, les cançons, les festes de l'estendard o els gegants.

Per totes aquestes raons, i per moltes altres que ara no tinc temps d'exposar, és especialment oportú —com deia al principi— que les institucions acadèmiques i polítiques de tots els territoris que van integrar l'antiga Corona catalanoaragonesa tornin a analitzar la figura i l'època de Jaume I, no sols per conèixer millor el nostre passat comú, sinó també per orientar-nos millor en el present i en el futur immediat. Tots hi trobarem idees profitoses. El llegat de Jaume I, sens dubte, té futur, si entre tots sabem gestionar-lo bé.

PUBLICACIONS DE LA PRESIDÈNCIA

Títols publicats

- 1 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Sessió inaugural del curs 1999-2000* (1999)
- 2 *Debat sobre humanitats* (2000) [exhaurit]
- 3 *Els premis Nobel de l'any 1999: Cicle de conferències* (2000)
- 4 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Restauració de la Casa de Convalescència: Octubre 2000, acte inaugural* (2001) [exhaurit]
- 5 *Els premis Nobel de l'any 2000: Cicle de conferències* (2001)
- 6 *Homenatge als nostres pobles i a la seua gent: Segon cicle de conferències al nord del País Valencià* (2001) [exhaurit]
- 7 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Seu de Castelló de la Plana: Juny de 2001, acte inaugural* (2001)
- 8 *Debat sobre les plantes transgèniques* (2002)
- 9 Pendent de publicació
- 10 *Any Mossèn Alcover: Presentació de la Lletra de convit 2001* (2003)
- 11 *L'aigua i el medi: Cicle de conferències* (2003)
- 12 *La ciència en la història dels Països Catalans: Presentació del projecte* (2002)
- 13 *Els premis Nobel de l'any 2001: Cicle de conferències* (2002)
- 14 JOAN MARTÍ I CASTELL, *Institut d'Estudis Catalans: Del Dictamen acord de 1907 als Estatuts de 2001* (2002)
- 15 *Atles lingüístic del domini català: Presentació del primer volum* (2002)

- 16 *Homenatge als nostres pobles i a la seua gent: Primer cicle de conferències al sud del País Valencià* (2004)
- 17 *La terra i el medi: Cicle de conferències* (2005)
- 18 Josefina SALORD RIPOLL, *Els filòlegs menorquins i l'Institut d'Estudis Catalans* (2003)
- 19 *Educar en la política: Dotze raons per a la participació en la vida pública: Presentació del llibre* (2003)
- 20 *Els premis Nobel de l'any 2002: Cicle de conferències* (2004)
- 21 *Els premis Nobel de l'any 2003: Cicle de conferències* (2004)
- 22 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Declaracions institucionals sobre la llengua catalana* (2004)
- 23 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Perspectives del segle XXI: Recerca i país: declaració institucional* (2004)
- 24 *Perspectives del segle XXI: Recerca i país: Cicle de conferències* (2006)
- 25 *Els premis Nobel de l'any 2004* (2006)
- 26 *Sessió sobre el dèficit fiscal* (2005)
- 27 *El foc i el medi: Cicle de conferències* (2007)
- 28 *L'aire i el medi: Cicle de conferències* (2008)
- 29 *El naixement de Jaume I. Drama històric amb pròleg, quatre actes i epíleg* (2008)
- 30 *Jaume I i la seva època. Anàlisi breu d'un important llegat polític i cultural* (2008)

ISBN: 978-84-7283-980-9

9 788472 839809